

**BIHI HACHINIMA MINI BƎ
BIƎH' SUH ZALIGU ZAH
TUM TUMA GHANA ZAH
JƎNDI DOYINDA-BISA
SABBU, BIHI GBAAI TI
MINI DOOYILI DAH KUNDI
NI BIHI ZUBU**

*Lebigibu zan yi di silimiinsili maŋli puuni.
Sheŋa gba lebigila Bassari mini Kpunkpaanli.*

DIN BE KUNDI MAA NI

Puhigu	4
PAORP-VWC MINI KiRA NI NYE SHEBA	5
Bachikɔba Zanzalizaani.....	7
Kundivihira	8
Tuuli lahibali	9
Vihigu biehigu.....	10
Kahigibu.....	11
Bihi hachinima tibu zalisi din tumdi tuma Gana	12
Yayili Tuuli: Bihi hachinima tibu zalikpana sochibisi zaa	12
Yayili Ayi: Bihi hachinima zaŋ jendi dɔyindabisa sabbu.....	20
Yayili Ata: Bihi hachinima zaŋ jendi bihi, ni gbaai ti mini doo daŋ kundi	27
Yayili Anahi: Bihi hachinima zan jendi bihi zubu	35

Puhigu

Kundi ɛɔ daliri yila gbansabila tɛngban zaŋgama tuma duu layingu sheli bɛ ni boli PAORP-VWC nti tabili KiRA kpaŋmaŋ puuni na.

Ti puhiri ka paɣri kpaŋmaŋa ti tabi sɔŋ sheli kpamba sheba ban bɛ PAORP-VWC yuya ŋan doli na ɛɔ niŋ: Dr. Ndonwie Peter, Dr. Muma Bili, Mr. Awambeng Azeh, Ms. Felicia Amoanab, Ms. Matilda Nsiah, Ms. Agiiba Mary, Ms. Priscilla Yeli-oni, Ms. Fati Wunaate, Mr. Ndifor Luciani, Mrs. Melani Zofoa nti pahi Mr. Mohammed Yakubu.

PaYiri suŋ lahi chani Ms. Katja Zug, Ms. Stefanie Komarek nti tabili Mr. Andreas Boening nti pahi tuun tumdiba zaa zaŋ ti KiRA. Bɛ nyɛla ban za ti nyaana saha kam n-wuhiriti sɔchibisi nti pahi tabibi baŋsim tabi sɔŋ saha kam t iyi mali di bukaata ka naan yi niŋ dagɔniya hali ka tuma ɛɔ ti kooi ni nasara ka yi palo na.

Puhiri suŋ n-lahi m-bɔŋɔ zaŋ ti tuma duri biehigu maaligu layinsi ban zabiri bihi hachinima Ghana ɛɔ ni tɔɣino mini pahigu sheŋa bɛ ni niŋ tuma ɛɔ tumbu ni.

Din bahindi nyaana, kundi ɛɔ paloni yihibu naan ku tooi niŋ tabata, di yi di pala jaamani (BMZ) layidibo fukumsi yaɣili kpaŋmaŋa mini bɛ tabi sɔŋ zuɣu nti pahi Kinderrechte Afrika e. V. (KiRA). Ti puhiri suŋ chani bɛ gba sani.

PAORP-VWC MINI KIRA NI NYE SHEBA

PAORP-VWC zaŋgama tumaduu din yuuni salo biehi suŋ mini lebigimsim zuyu ka be tumdi Ghana ɛɔ zaŋ gbaai yuuni 2008 la ni Cameroon din nye gbansabila tiŋgbana puuni yini 2010 la. Tumaduu ɛɔ nyela ban mali shehira gbaŋ tiŋgbana ayi ɛɔ ni din wuhiri ni be pala tumaduu' sheli ban tumdi boŋri layinyoŋri.

Ghana ɛɔ, PAORP-VWC nyela ban mali tumaduri boŋba anu zuyu: Tolon boŋbili, Kumbungu boŋbili, Gushegu boŋbili, Tatale/Sanguli boŋbili ni Zabzugu boŋbili. Layingu maa tuma boŋbimi gili bier' suŋ yaɣa zaa, di yi niŋ ka boli yoli mini gaŋbu ni dundɔna puuni zaba mini boli yoli zaŋ jendi payiba mini bihi bieħ' suŋ. Lala 3ineli puuni barina ɛɔ tuhikari zuyu, PAORP-VWC kpala vihisi soya ni be vihi m-baŋ daliri kpani sheli din tahi zaba, boli yoli, ni gaŋbugaŋbu zaŋ jendi payiba mini bihi.

Vihigu maa jenda ni kuli yen dalim yaɣ' sheŋa n-nye: payiba mini bihi bieħ' suŋ toon' tibo ni be gubu, ni bihi zubu tuhi nyaŋ, ni bihi gbaai ti mini doo daŋ kundi tuhi kari, ni bihi shikuruti mini karim baŋsim kpaŋsibu, ni payiba bieħ' suŋ mini nuuni tuumbaŋsim yeligibu zaŋ chaŋ ninvuyu' sheba zuyu tini zabiri di n-tiɣi polo.

PAORP-VWC gbunila kpalanzuya ni asanzanima mini tumaduri kpamba zaŋ gbaai boŋbili kam kamani salo bieħ' suŋ tumaduu yaɣili, fukumsi buyibahi ban guli tiŋa tarisi Ghana ɛɔ, Ghana salo sunsuuni fukumsi buyibahi, Dundoŋni gomnanti nima, Jama yaɣa kpamba, nti tabili tiŋa nanima mini tiŋa kpamba ni yeli ka di zani nima za ani ban pahi.

Kinderrechte Afrika e. V. (KiRA) layingu din zaṅa ti gbansabila tingbana bihi biih' suṅ Jaamani tingbana la nyela be ni daa kpa sheli yuuni 1995 tiṅa yuli booni Lahr, Jaamani tingbana ni. Lala layingu ḡo nyela din tumdi tuma gbansabila tingbani sheṅa ni pumpoṅ' kamani Benin, Cameroon, Ghana, Mali ni Togo n-zaṅ ti bi' sheba be ni moṅ be bieḡ' suṅ, ni be ni siṅ bi'sheba, ti yi doli UN zalisi zaṅ jendi bihi bieḡ' suṅ yela yela ni gbaṅsabila tingbana bihi hachinima mini bieḡ'suṅ bo n-ti. Ban su ka yuuni KiRA layingu tumaduu ḡo nyela nin' kpeṃa ban milinsi zoi gbansabila tingbana ni, nti pahi baṅdi' kuḡila zaṅ jendi lebiginsim mini layim gbaai, gbibiri suṅ polo.

KiRA's layingu niya nyemi ni di soṅ bo gubu ni tingbana din yen gooi bieḡ' suṅ tooni tibo soya n-ti bia kam dibahibahindi gbaṅsabila tingbana- ni bieḡ' sheli din pali, ka vieligi, ka tibigi:

- Bihi gu ka tayi ka che zaba balibu kam, ni boli yoli, zaṅ yelibor' bihi leei daliri zaṅ pa bihi zayu, ni gaṅbu, ni che n-jeli nti tabili suhuyurilim.
- Bia kam malila hachi, mini daliri soya yooi ti, ni tahima yim.
- Bihi ninsalasili tibigibu mali jilima pam, bihi zoobu sochi dolila suhudoo din be daṅ ni, ka layim she m-mali ni nyamno 3ineli min' be bieḡigi ni.

Lala ḡo zuḡu, KiRA niya nye be zoi bihi mini bipola din yen che ka be baṅ sohibieḡuni bieḡigu ka tooi sayi deei daṅ mini tingbani ni 3ineli hachinima din 3i be zuḡu. Din yen che KiRA layingu nin toḡino mini kraṅmaṅa din mali nii nyambo, be kpuyila sohibisi din kuli dahila bihi, mini siyaasa toondannima ni bieḡigu maliguyilinima.

Bachikɔba Zanzalizaani

ACRWC	African Charter on the Rights and Welfare of the Child (Gbaɲsabila fukumsi zaligu zaɲ chaɲ bihi hachinima mini biɛh' suɲ polo)
Art.	Article (lahibachuri)
BMZ	Federal Ministry for Economic Cooperation and Development of Germany (Tingbani tuma duzuɲu zaɲ ti layingbaai ni lɛbigimsim din be Jaamani)
CCG	Criminal Code of Ghana (Gana tuumbieri zaligu)
CEFM	Child, Early and Forced Marriage (Bia, Dan doo kundi mini mirisi ti doo)
CG	The Constitution of Ghana (Gana Tingbani fukumsi buku)
CRC	The United Nations Convention on the Rights of the Child (TiNduya nangbani yini layingu zaɲ jɛndi bia hachinima)
GCA	Ghana Children's Act (Ghana bihi zaligu)
KiRA	Kinderrechte Afrika e. V.
PAORP- VWC	Pan-African Organisation for Research and Protection of Violence on Women and Children (Gbaɲsabila tingbana ʒiɛngama layingu zaɲ jɛndi vihigu ni gulinsi zaɲ payiba ni bihi)

Kundivihira

Kundi ηϑ nyela din sabi n zaηyi taada nima mini zalkpan sheηa sokam ni sayiti ηa n-pe n-doli gbunni ηϑ.

- Gbaηsabila fukumsi zaligu zaη chaη bihi hachinima mini bieη' suη polo.
Din sayiti yuuni 1990, ka niη yaa yuuni 1999, ka dihi nuu yuuni 1997 ka Ghana vihi nyeli di zaη chaη yuuni 2005
- Bia mini daη bieη' suη zalikpana
Din zaη zali 2014 la, ka payiba mini dabba ni bihi ni 3ieneli gulinsi tuma duu din be Ghana, sayi deeli 2014 maa
- Ghana ninvuηi yϑlim zaligu (Act 602)
Din pili 1998, ka malisabbi 2001
- Ghana bihi zaligu (Act 560)
Din pili 1998, ka malisabbi 2016 zaηti bihi (malisabbi) zaligu (Act 937)
- Ninsala koηigo zaligu (Act 694)
Din zani 2005
- Tingban soχhib' koβa din yen gu ka tayi doo dan kundi Gana puuni 2017 – 2026
Din kpa yuuni 2016 ka yina tuma duu din jendi bihi mini 3ieneli gulinsi
- Doηimnim' mini Kumnim' sabbu zaligu (Act 1027)
Din pili 2020
- Gana Tingbani fukumsi buku
Din pili 1993, ka mali sabbi 1996

Tuuli lahibali

Gana gomnanti sayiya ti ka dihi nuu dunia tingbana zaa zalikpani sheli din zani ti bihi hachinima mini bieh'sunɔ bo n-ti ba, di zalikpana maa puuni sheli n-nye *sɔchibisi zaŋ chaŋ bihi hachinima mini bieh'sunɔ bo n-ti (CRC) 1990* n-ti *pahi gbaŋsabila tinsi layingu zaŋ jendi bihi hachinima mini bieh'sunɔ zuyu lihibu (ACRWC) 2005*. Dimboŋɔ zuyu, ka ti daa niŋ dawama n-zani tuhi yim din kuli yen niŋ ka bihi bieh'sun mini be hachinima tibu ŋɔ nya naba zani Gana.

Ti pali lala alikawuli ni talahi sheli ti ni zaŋ pa timaŋa zuyu, Gana boɔa soya din gbaai kamani zalisi mini zalkpana nti pahi sochibisi ka di niya kuli nyela di ni yen niŋ shem ka bieh'sunɔ mini bihi hachinima bo n-ti ba zalisi nye naba zani Gana ŋɔ. Din nyaana, lala nia ŋɔ maa na pala din dii nya naba zani. Ka di daliri puuni sheli nye. Zuliya teltɔya birilim- dama zalikpana pam beni ka di sabbu nyela nashaarasili- ka lala zuyu che ka di gbaabu niŋ tom. Din boŋɔ zuyu, soya kuli

yooni zaŋti bihi ni be tooi bohiri be hachinima mini be ieh'sunɔ bo n-ti yela tingbani ŋɔ.

Lahibali kundi ŋɔ sheli ti ni sabiri zuŋɔ ŋɔ nia nyela di soŋsi zaŋ chaŋ zaɔ'sheli din pun beni maa tuma tumbu polo ni di nama zanibu din kuli yen che ka di gu ka taɣi bieh'sunɔ mini hachi sheŋa be ni mali ti zuyu yana ŋɔ. Vihigu ŋɔ lahibali nyela din yen layim kundibila laasabu ka di shehira ni kundivihira nye tingbana zalikpana sabbu, tɔɣino mini salo pahigu, ka di ni leei sayisigu ni teebu zaŋ ti nira kam ŋu yen zabi hachinima mini bii bieh'sunɔ bo n-ti zuyu bobili kam. Di ni soŋ tingbana ŋɔ mini bieh'sunɔ bo n-ti layinsi tumayili nima.

Kundi ŋɔ nyela din lebigi Baasali, Dagbani, n-ti pahi Kpɔŋkpaanli. Ka lala kundi lebigira kuli nye din layim zalisi mini zalikpana, amaa pa fasara zilinli maa maŋmaŋa bachi kurita n-nye li. Tɔɣino mini pahigu kam nyela ti ni zaŋ sheli pahi.

Vihigu biebigu

Kundi ɗo nyela ti ni paripiibɔba ni yaya tinsi zalisi mini zalikpana zaɗ jendi bihi bieɗ'sunɗ mini hachinima tibu. Di pula yaya anahi.

Yaɗili tuuli I ɗo nyela din kahigiri bihi hachinima mini bieɗ'sunɗ ɔ n-ti daanfaani. Ka yaya ɗan doli nyaana ɗo mii nye din yeri jendi bihi doɗiridabisa sabbu (yaɗili din pahiri ayi II), Yaɗili din pahiri ata III mii nye din kahigiri bihi gbaai ti mini doo daɗ kundi, nti pahi yaɗili anahi IV, di mii kahigirimi n-jendi bihi zuba. Lala yaya ɗo maa nyela ɗan mali alibarika ni anfaani n-zaɗ ti bihi, dama be hachinima tibu mini bieɗ'sunɗ ɔ n-ti nyela to goɗgaliga.

Yaɗili kam piligu piinimi ni kahigibu zaɗ jendi zaɗ tum tuma din kuli nye teltoɗyikpani. Zalisi mini sochibisi maa dii pala din layim sheli kam, amaa ka leei mali tarisi din lunuzahim zalikpana maa sochibisi din kuli kpa.

Din paya nyela kahigibu. Kahiginu yaɗili ɗo maa nia kuli nyela di soɗ ɔ **toɗyino*** zaɗ ti zalikpan' sheɗa din nye yeltɔɗa muna. Din lahi pahi nyela di soɗsi m-ɔ neesim ti ban karinda zaɗ chaɗ zalikpana zaɗ tum tuma nti pahi yeltɔɗimuyisira din na kuli beni.

Toɗyino maa gbunni, **hankali pahigu zaɗ tum tuma*** n-doli na. din ɔɗoɗo zaa nyela pahigu zaɗ chaɗ so'sheɗa bilichinima ni yen doli n-tooi kpaɗsi bihi hachinima tibu, ka tooi gu ka taɗi bihi bieɗ' sunɗ ɔ n-ti.

** ɗan do gban ɗo ni di ni nye shem*

Kahigibu

Dɔyiridabisili Gban: Di nyela shehira gban sheli be ni sabi, ka dihi nuu di zuɣu zaŋ yi shehira gbana zuɣu nuu dihibu tumaduu na, be lahi booni li shehira gbana fukumsi tuma duu, ka di naan yi layim sabi bia maa yuli, dan yuli, doo bee paya, dɔyiridabisili, luyisheli be ni dɔyi o, ba mini ma yuya, nti tabili tingbani sheli ni be ni dɔyi bia ŋɔ zaa ka be sabi.

(Doyim mini kum dabisa sabbu suura, yayili pishi zaŋ chaŋ pishi ni yini)

Bia: Daadambila kam be ni dɔyi ka o kuli zaŋ gbaai o doyim dali hali ni yuun' pishi ayi ka dɔyiridabisa sunsuuni ŋuna ka be boli bia.

(Lahibachuri. ayi ACRWC, lahibachuri. Pishi ni anii (anu) zalikpana kundi, yayili tuuli bihi suura)

Bia dooyili dan kundi: soli kam din doli zaligu bee din bi doli zaligu ka be yi doli n-zaŋ bia ŋun

na be paai yuun' pishi ayi ka zaŋ ti doo ka di nyela nyuɣu ŋmabu n-nye li bee soli kam.

(Lahibachuri. Pishi ni yini ACRWC; lahibachuri. Pishi ni ayɔbu (ayi), pihita yinika (ayi) mini kɔbishii ni pisopɔin ni ayi (c) zalikpana kundi; lahibachuri. Pia ni anahi Gana bihi suura; yayili pia ni anahi, kɔbiga ni yini, kɔbiga ni awɔi ni kɔbishii ni pihiyɔbu ni awɔi, tuumbieri fukumsi)

Bihi Zubu: Soli kam be ni doli n-yɔhim bia, bee zu o haŋkali, nib alima bee kiŋkansi n-zaŋba zo – ka di nye bee ka dipa bihi ŋɔ mini be laamba yeda ni – ka naan yi zaŋ ba ti kɔhi bee n-niŋ dabilim puuni. *(Bihi zubu suura yayili tuuli).*

Gbaai ti doo: Dimbɔŋɔ nyela paɣikpuɣibo so'sheli be ni doli m-mali paya tiri doo ka di pa o yeda ni, ka di kuli nyela be yen balimdi o mi ni o sayi ti din be lu o kpaye. *(Tuumbierinima suura, yayili kɔbiga ni kɔbiga ni awɔi, bihi suura, yayili pia ni anahi mini pia ni anu)*

Bihi hachinima tibu zalisi din tumdi tuma Gana

Yayili Tuuli: Bihi hachinima tibu zalikpana sochibisi zaa

Zalikpan' pala:

- Gbasabila tingbana bihi hachinima mini biɛh'sun bɔ n-ti sochibiga (ACRWC): Lahabalichuri ayi, ata, anahi, anu, pia ni ayi, pishi (yini)
- Gana Zalikpana kundi (CG): Lahabalichuri pia ni ata (yini), pia ni anu (yini), pishi ni apɔin (yini) ni (ayi), pihita ayika
- Gana bihi suura (GCA): yayili yini, ayi, ata, ayɔbu (ayi), anii (yini), awɔi, pia ni yini, pia ni ata, pia ni ayɔbu (yini)

ƧƧƧƧƧ

Ƴɛltɔya kam nɛn be kundi nɔ puuni dalimla **bihi hachinima**. Ka yɛligu kam du m-ba duny zaa ni sayiti zalkpan'sheɛa, kamani duniya tingbana fukumsi zalisi din zabiri bihi hachinima zuɔu (CRC). Ti ni tooi lahi nyɛli tuduu tingbana yaɔa zalikpana ni, kamani gbaɛsabila tingbana bihi hachinima zauɔu zabbu layingu (ACRWC), Gana zalikpana kundi (CG) nti pahi Gana bihi zuɔu zabbu suura (GCA). Lahibachuri lahibaya ni tinzuɔuri zalikpana nyɛla be ni zaɛ sheɛa tum tuma nɔ ni.

Amaa ηuni n-lee nye bia?

Bia nyela daadambil' so be ni doyi ka o yuma na bi paai yuun' pishi ayika. Ti tooi nye lala kahigibu lahabachuri mini zalikpana kundi suura sheqa puuni, kamani lahibachuri (zalikpani), ayi ACRWC lahibachuri, pihita ayika (anu) CG ni yayili tuuli GCA.

Hachi kpana Anahi zaŋ ti Bihi:

Bihi bieħ' suŋ mini be hachinima zaa kpala talahi. Amaa, hachinima kpana anahi n-kuli beni, ka ηa zalisi tuma yoħi taba, ka tooi tiri bihi soli ka be boħiri be bieħ' suŋ mini hachinima yela. Lala zalikpana maa n-nye:

Tuuli. Zaligu din bi gaŋda so

Lala Zaligu ηo sabima do lahabachuri zalikpana ni. ata ACRWC, lahibachuri. Pia ni apoin (yini) ni (ayi), nti pahi pihita ayika (anahi) CG ni yayili ata GCA. Di tirila soli ka bia kam wumdi o hachi zuyu zabbu nyayisim di yi niŋ ka di pala daliri kpieŋ sheli n-tayi li, hali di yi kuli nye ya ka bi doyi ba, ηuni n-nye be laamba, ni zieneli sheli ni be ni be.

Din mali namboyu nyela, Gana ηun yela kuli waligimi ka che tiŋ zuyri din kpalim – ka mani di ni nye shem tingban' sheqa puuni duniya ηo –ti kuli bi nyeri tayibu, dibahibahindi zaŋ kpa karim banšim soya yoobu polo, di nyela be doyi a la doo bee paya, faranim yiŋa bee liyirinima yiŋaka a yina, nandana n-nye a bee ninkpieŋ. Shehira ηan ka dayiri n-wuhiri gaŋbu Gana n-nye fulanim' zuliya nti pahi jaato bihi. Gana tudu yayili ηo sheqa be gaŋdiba mi ka cheri Zineli ni tuun' shiŋa ni hali shikuru chandi gba ti tiŋkpansi pam, ka di kuli nyela be niŋbungban bieħigu maa zuyu. Mpahi yaha, bihi baŋ nye namonima pam nyela ban zoi n-gaŋdi sheba bieħigu ni.

Ayi. Bieh'sun soya zalikpani

Lala zaligu ɔɔ nyela zalikpan'sheli be mi, ni "suhubu zali ti bihi", nyela zal'sheli din be lahabachuri ni anahi (yini) ACRWC, Lahibachuri pihita ayika (yini.c) CG ni yayili ayi GCA ni. Zaligu chemi bihi bieħ'sun n-nye tuulidin kpa talahi yelikam puuni. Din zuyu, di nia kuli nyemi di ni yen niħ shem m-bo bieħ'sun zali bihi saha kam zaa. Amaa yela maa ni shem, pa ti ni dii lihiri li shem maa n-nye li saha pampam ni.

Bihi laamba, maligu mini daħ, ni simnima n-nyi tuuli niħvuy' sheba ban monħi bihi ka cheri be maħ zuyu zabbu saha shili be yi ti boliba yoli zaħ jendi payatali bee dotali bobu polo, be yihimi lala nima maa palo ni ka fukumsi mini zaligu di ba maa, be yen zanmi n-fo dama be wumsiba mi fobu taada hali be yi kpirimi gba ban foma. Kaya ni taada bieħ' sheħa ɔan mali barina be ni niħdi sheħati tiħkpansi Gana bobo ni yaħa.

Ata. Galibu mini zoosim zalikpana

Lala zalikpani bela lahibachuri. anu ACRWC, lahibachuri. Pia ni ata (yini) CG nti pahi yayili ayobu, kalinli ayi ayobu (ayi) ni yayili anii kalinli yini, anii (yini) GCA. Di zabirila be hachi zuyu ni so di ku bia. Ka naan yi lahi che ka be talahi yelbora paari ba kamani bindirigu, binyera bee sitira, bieħigu shee, ni alaafee bo n-ti. Din zuyu, zalikpani ɔɔ nyela din bori soya tiri bihi ni be zoi schibiye yu ninsarinsi.

Nevertheless, saha ɔɔ, di na be Gana puuni, ka bihi kubu suhuyubu nye be ni sayi ti sheli. Di kotomsi n-nye, bihi sori pabu nyela din jendi bayayuya din tooi tahiri kum na saha sheli. Boli maħa bihi 'kpiri sun' gba nyela din beni, di kotomsi n-nye. Di yi ti niħ ka bi bori ni bi adiini bee n be bieri sheli (zaħ ɔmahindi "neen' yoya" yabu, dotali bee paya tali tayibu, ni din pahi.). Din pahira, bih

pam lebigimsim din yi daɗ sheli din yela to bee fara nima daɗ ni, bee bihi ban tumda/m-be pala zuɗu, nyela din mali barina. Be binbora (biehigu shee, bindirgu, neen'yara, alaafei, ni din pahi.) nyela din be sayiba ba bee din kuli kani zaa. Be sheba nyela ban diri wahala biehigu zuɗu.

Anahi. Bihi haɗkali zaɗ tum tuma zalikpani

Zalikpani ɗo sabimi do Lahibachuri. anahi (ayi) ACRWC mini yyili pia ni yini. Pia ni yini GCA. Di tiri bihi soli ni be tooi tohi be haɗkali saawara ni, ka tooi deei be haɗkali maa tum tuma. Di yi ti kana saawara gbaabu zan chaɗ be bieħ' sun polo.

Dansi pam be Gana, ka laamba kuli nyela ban be nimmohi saha kam ni be bo n anti dihi daɗ, ka di zuɗu che ka be ka zaya ni be bihi. Be ka saha ni be tooi wumdi be yelimuyisira ni nye sheɗa. Hali be dii bi bohiri bihi be haɗkali bee be pahigu ni nye sheli zaɗ chaɗ yel'sheɗa polo, di kpini baa bee di be kpini ba. Di zooya pam ka laamba 3ini gbaai sawara ka kuli bi bohiri ni be wum bihi ni mali pahigu sheli ni be pahi. Ka lala ɗo kuli wuhiri, ni yela pam puuni, ti dii bi kaani bihi kpehiri jina na daɗ puuni, di mini be kuli kpa talahi ti 3ineli ni gbaɗsabila tingbana ni maa zaa yoli.

Hachi sheɗa ɗan za n-ti Bia

Zaɗ pahi zalikpan' sheɗa yela ti ni punyeli tooni la, zalikpana yay' sheɗa gba na kuli beni ka di daliri nyela di zabi bihi hachinima zuɗu. Laabirata, di niɗdi bia hachi din di zaya gara ka so bi kpuyi li nimmoo. Bia hachi n-nyeli ni o zuhi ka mali diima bee vuhim saha, ka di be Lahibachuri zalikpani puuni, pia ni ayi ACRWC ni awci GCA. Di tirila soli ka bia kam ni tooi mali diema mini nyayisim wumbu saha. Di zaa kpala talahi zaɗ chaɗ yaa labi bilisi pololt – ka nye yel' kpeeni zaɗ chaɗ ti ningbuna alaafee, ni bihi zoobu.

Nanboɔyɔ maa ni nyɛ sheli nyɛla, ti kpuyila diɛma mini nyayisim wumbu ka di zami zaŋ ti liyiri nima bihi. Ninsarinsi pam beni ka bi mi ni ayi timdi nuu zaŋ chaŋ kali ni taada diɛma mini tuma polo di cherimi ka bihi baŋ bɛ ni nyi shɛba ni bɛ ni yi sheli na. Bihi pam beni, dibahibahindi bipuyinsi ti tikpaŋsi Gana ɛɔ, bɛ laamba zaŋla yiŋa tuma, mini pu'tuma ni bihi yolibu n-zaŋ jeli ba. Bɛ pam na kuli yɛn pɔrimi ka yɛla pam zooli o zuɔyɔ. Ni fɔna ni gba, 3i'timsa 3ibu zala bihi zuɔyɔ ka di nyɛla din nyaŋ bɛ yaa. Lala bihi ɛɔ zaa bi tooi nyari saha ka bɛ mini bɛ tam diɛmda. Din nyaŋa,deen'gɔyɔ sheli dii ka tudu yayili ɛɔ na zaŋ ti bihi diɛma. Hali biɛla din beni maa pa bihi salalana zɔri, ka ni tooi ku bihi bukaata. Lala zuɔyɔ, bihi pam tooi chani ti diɛmdila luy'sheŋa ŋan nyɛ barina shee.

Laamba Tuma ni Talahinima

Saha pampam ni, dundɔna ni n-di nyɛ luy'sheŋa polo bihi zoobu ni wumsibu nibe. Lala yelisim bɛ lahibachuri zalikpani ni pihita ayika (yini) CG as well nti pahi ACRWC tuuli karim kalinli ni. Di bahigu maa yelimi ni, *"...Bia malila zaashe' pariga gbaŋsabila tiŋgbani 3ineli ni ...ka o zoobu mini tooni tibu yi yɛn pali, di tumi ni o zooli o dundɔŋni din mali suhupiɛli, mini suhudoo ni yurilim"*. Din nyaŋa *Lahibachuri*. pishi (yini) ACRWC ni yayili ayɔbu (ayi) GCA wuhi ɛɔ, bihi laamba n-nyɛ tuuli ban su bihin biɛh' suŋ bo n-ti ni bi tayibu. Dina n-nyɛ bɛ talahi yelibɔra tibu nti pahi suhudoo bo n-ti ba, bee bɛ bihi biɛh' suŋ mini hachinima zuɔyɔ zabbu.

Di yɔli tim maa nyemi, hali dabisa ɛɔ, laamba pam bi mi bi hachinima ni nyɛ sheli. Zuyusabilitali mini bi chaŋ shikuru, dibahibahindi ti tiŋkpansi la, bee 3ilinsi m-pahi n-tahiri lala muɔisigu ɛɔ na. Ni lahibali mini teesim kalinsi ti maŋmaŋa zuliya yɛlɔyɔ ni zan chaŋ bihi laamba sani n-jendi bɛ talahinima ni bihi hachinima zaŋ pa bɛ zuɔyɔ n-nyɛ muɔisigu ɛɔ yelikpani.

Dimbɔɔɔ nyaana, laamba sheba kuli zayisila be talahinima nan 3i be zuɔu dama muɔisigu sheɔa zuɔu. Dina m-bala kamani saha sheli woligibu yi ti kana chebu nyaana. Lala laamba ɔɔ niɔdila nimɔchi ban maɔmaɔa yela ni, ka be daliri nyela be tamdila be bihi yelibɔra yela. Hali di yoliya pam ka a ni nya bia laan'yino kili yihi o nini ka che bihi, chebu nyaana, ka che ba ti laan'yino ni o lihiri ba. Bihi laamba pam mali yelimuɔisira pam zaɔ kpa be bihi polo, di bahibahindi zalisi birigu, ni zabazaba mini zalisi nangbankpeeni nmebu gba nyela shehira din do polo ni. Be nmaligirila bi nini ka cheri be bihi, ka cheri be kɔɔko, ka kpahiri yayiri be talahi ni shelɔa.

Din bahindi nyaana, laamba pam beni bi ka tuma, lala zuɔu, gbaali kani. Ka naan yi cheri yela jeendi bihi ni be niɔdi be talahi yelibɔra be toli. Bihi maa sheba beni bana m-bɔri liyiri n-lihiri be shikuru zuɔu, ka di zuɔu che ka be tumdi tuun'sheɔa nan mali barina.

Muɔisigu nyema, kali ni taada tuun'sheɔa nan be doli soli ka bi zabiri bihi hachinima mini bieħ'sun zuɔu na bela Gana ɔɔ, kamani zaɔ yiɔa tuma zali bipuyinsi ko zuɔu, ni daɔ zaɔ bipuyimbihi triri dabba ka be na pa sheli. Hɔnima maa, nti pahi fukumsi sheɔa nan kuli be bieħigu ni, saha sheli, niɔdi laamba sheba tom ni be ti be talahinima din be bieħigu ni. Dimbɔɔɔ nyaana, laaba sheba bi mi barina sheɔa nan doli di nyaana be yi zayisiri talahinima ɔɔ, nti pahi waaju tibidarigibo.

Tingbani Talahinima

Tingbani mini di tum ani di tuun'tumdiba malila talahi zaɔpariga zaɔ kap bihi hachinima zuɔu zabbu polo. Di zuɔu n-tahi lahabachuri pam na. ACRWC zalikpana kpanjɔɔu la na. shehira lahabachuri. anu (ayi) ni pia ni ayi (ayi), nti pahi. Pihita ayi ka (yini) GC. Di kpalimla tingbani ɔɔ dini ni di kpuyi sɔchibisi, m-bɔ bieħ'sun ti bihi, ka bi ti tooi yiyisina n-lebi sɔhibieyuni sheba. Di soya

sheli n-nyɛ, ti bo zalisi zali, din yen guri ka tayiri bihi, nti pahi fukumsi tumaduri yoobu ka soŋ ba zaŋ chaŋ bihi zuɣu zabbu. Ti asambuli yaya polo, be tuma n-nyɛ li ni be zabiri ka tayiri bihi bieħ'suŋ mini hachinia zuɣu, GCA zalikpani yayili pia ni ayɔbu, kalinli yini wuhiya. Dimboŋɔ pahila gomnanti fukumsi tuma yaya mini bieħ'suŋ fukumsi layinsi layim gbaai be kpalanzuɣu zaŋ chaŋ bihi zuɣu zabbu polo.

Vihigu din ka dayiri wuhiya, ni gomnanti ka zaya zaŋ chaŋ bihi ni, be bieħ'suŋ mini hachinima zuɣu zabbu. Dimini zalisi kuli be tingbani ŋɔ zalikpana ni din tayiri ka zabiri bihi bieħ'suŋ mini hachinima zuɣu maa zaa yoli, ban soŋdi di tuma tumbu kani. Di Zuɣu di zaŋ tum tuma kuli nyela yuliamm di kani. Lala ŋɔ zuɣu, bihi bieħ'suŋ che n-labi, kamani boli yoli, ni bihi zubutuuntumsa zaa nyela be ni bi vihiri sheŋa zuɣu, din yen bo tibidarigibo ti ban be dini. Lala nyela ni, poilitisanima tooi malila be noya garigiri li, ka nanima siyi za di ni yoli, ka che ka fukumsi ni zaligudin di yen di lala niriba be nyeri naba zaana ni di zabi bihi ŋɔ zuɣu.

Muyisigu kar'sheli din lahi che ka bihi zuɣu zabbu zalisi bi tumdi tuma maa nyela liyiri mini ban malimilinsi kalinsi zaŋ chaŋ bihi bieħ'suŋ yelimuyira polo ti asanbuya yaya. hali di korisi yi beni gba, amaa yiko din yen niŋ maa kani.

PAHIGU MINI TƆXINƆ ZAŋ TUM TUMA

- Malimiya bihi bieħ'suŋ mini hachinima zalikpana din pun beni maa zali ka lebigi li zuliya bobigu zilinli.

- Cheliya ka fukumsi tumaduri ban zabiri bihi biɛh'sun zuɣu baŋ gbansabila tinsi bihi biɛh'sun mini hachinima tibu sochibisilayingu ACRWC be nia ni nye sheŋa.
- Yoomiya bihi diima mini nyayisim wumbu shee zaŋ ti bihi dibaabahindi tiŋkpansi la.
- Zaŋmiya yerintoli daadakabila yeduhiran-zaŋ neei niriba nina ka le ba baŋsim be zuliya zilinli zuɣu zaŋ kpa bihi biɛh'sun zalikpana ŋɔ polo.
- Baŋsimya bihi laamba be tum ani be talahinima zaŋ kpa be bihi polo ni tibidarigibo din doli li be yi zaɣisi.
- Teemiya asambuli fukumsi yayili nima be tuma ni be talahinima zaŋ kpa bihi biɛh'sun gubu polo.
- Gbunimiya ka kpaŋsiya yi kpalanzuya ni gomnanti fukumsi tumaduri mini biɛh'sun layinsi zaŋ chaŋ bihi biɛh'sun zuɣu zabbu polo.
- Alikaale mini zalikpana fukumsi tuma baŋdiba kpaŋsim bihi biɛh'sun mini be hachinam gubu zalisi mia.
- Duhimiya yi yee soŋ zaligi zaaniba ka be ni yihiri liyiri din galisi ni baŋdiba zaŋ ti biɛh'sun bo n-ti bihi.

Yayili Ayi: Bihi hachinima zaŋ jendi dɔyindabisa sabbu

Saha ɛɔ Zalikpan' pala:

- Gbaŋsabila fukumsi zaligu zaŋ chaŋ bihi hachinima mini bieɛ' suŋ polo (ACRWC): lahibachuri ayɔbu
- Gana zalikpana fukumsi buku (CG): lahibachuri ayɔbu (ayi)
- Gana bihi zaligu (GCA): yayili anahi, ayɔbu (anahi)
- Doyimnim' mini Kumnim' sabbu zalikpani (RBDA): yaya pia, ayɔbu, pia ni apɔin (gbaŋ yiya), (ata), (apɔin) zaŋ chaŋ (awɔi), pishi ayi ka (ayi) ni (ata), pishi, pishi ni yini

TƆXINDƆ

Yuli malibu hachinima

Lala bihi ɛɔ fukumsi din niŋ kamaata din be lahabachuri ayɔbu ACRWC ni din be GCA yayili anahi. Di wuhi yuli bɔbu mini tindɔyirili ti bia.

Gana zuliyanima bia yuli tibu wali taba. Nɛɛɛ polo laamba sheba sayiy ka tiri be bihi yuya pɔi ni dɔyim. Tidu poli yuli tibu nyela dabba tuma. Amaa laamba pam ban be Gana kamani ban be duniya yay' sheli, maari la be maŋa m-piiri be bihi yuya. Dalirinima kamni yuli ni pili shem mini di gbunni, amaa yab'doo nima yuya gba nyela din tumdi talahi tuma. Nambɔyu ni nye sheli maa, yuli zaŋ ti bia n-dolisi o dɔyim maa na kuli nyela din ninda. Lala ɛɔ puuni, yuya beni kamani *Gurundoo*

(Di wuhirimi ni bia laamba yi zaŋ o soŋ tampuli zuƴu ka be pihi o) bee *Damba* (di wuhirimi be yi dɔyi bia damba goli ni, zuliya waa chuƴu n-nyeli ka di kanna yuuni yuuni ti Gana dagbaŋ tudu ŋɔ). Bihi ban mal ilala yuya, be taba maani ba mi ansarisi bee ka be muƴisiri ba. Di bahigu ni tooi ti nyela be yi biehiƴu ni ka di mali barina zaŋ ti be tooni biehiƴu mini be sohibieƴu soya.

Zaŋ chaŋ GC lahibachri ayɔbu (ayi), Gana nira deerila bulichinsi o dɔyim saha di yi kuli niŋ ka o laamba puuni yini, bee o yabidonima yini min nye Gana nira. Di zaŋ tum tuma, amaa, zuliya sheba ban bi zooi, shahira, fulanima ban be tudu nyarila gaŋbu ka lala zuƴu niriba pam baya kani zaŋ chan be bihi dɔyirigbaŋ sabbu ni. Di bahigu bihi ŋɔ ka shehira din wuhiri be biehiƴu shee.

Dɔyiridabisili gbaŋ sabbu anfaani

Gana dɔyiridabisili gbaŋ nyela talahi. Di niŋbu puuni, be ni yoli dɔyi bi'sheba yen deela takaragban din yuli booni dɔyim shehira gbaŋ. Lala tuuli gbaŋ sheli yela bi ni mi ŋɔ n-wuhiri nira ni nye so ka di zuƴu che ka tingbani maa nima mini o 3i3iini taba mi o. lala dɔyiridabisili gbaŋ ŋɔ ni tooi lahi che bihi ti tooi lahi dee shihira gban sheŋa kamani, nira ni nye so gbaŋ bee gɔrim gbaŋ. Din lahi pahi, di tiriba yaa ka be ni tooi wum nyayisim zan chaŋ be hachinima polo, shehira shikuru chandi mini alaafee bo n-ti maŋa. Ka lahi nye gubu nti pahi saliya karibu.

Laamba pam ban be Gana di bahibahindi ban be tiŋkpansi na kuli 3i dɔyiridabisili gbaŋ ŋɔ anfaani nima yela. Nayila be yi ti yin zaŋ be bihi tɔhi shikuruti ka be yin ban ni dɔyiridabisili gbaŋ nyila din pahi di yeli boŋa ni, (lihimi yayili pia ni ayɔbu (anahi) Dɔyimnima mini kumnima sabbu zalikpana puuni (RBDA)). Dibahibahindi bihi baŋ pili shikuru ka ka dɔyiridabisili gbaŋ nyeri muƴisigu sahasheli be yi ti vihiriba dizuƴu, dama be pala be ni kpuƴi sheba.

Hali bihi laamba ban deeri dɔyidabisili gban tiri be bihi ka be zaa m-mali milinsi zanƙpa di daanfaani zan chan di sɔyirili sun polo nis aha tooni. Di zan niƙ basaa shee , tooi che ka di barigira, ka sayimda bee ka ku lahi tooi ku bukaata lahi , ɓmahinli. Di zan niƙ kɔm bee binneembihi shee.

Di zaa nyaana, nira yi ka dɔyiridabisili gban, bihi ku tooi dihi be Yuma tabili, lala ɓɔ zuƙu ka be zanli lebi yeltɔy'bihi. Dizaa yɔli, ɓɔ nyela talahi zan jendi bihi gubu, ɓmahinli, kamani n zan bia ti doo bee n-bo paya ka o yuma na pɔra – nyela din gariba yaa saha sheɓa (bibila kpuyibu). Di lahi zanti bihi zuƙu din nye nangbankpeeni ni zalizu. Ban nye zaƙ'bihi ɓɔ, nyɛeri doondi sun ni gubu din niƙ kamaata o yi be lala bieɓigu ɓɔ ni. (be ni boɓi sheba bihi yelimaɓli bieɓigu shee). Di zaa yɔli, di zan tuma tooi boɓila o yuma yalimaɓli.

Gana tiɓgani dɔyiridabisili gban sabbu nyela talahi din yi zahira ka galisi ka mali zaashee. Zan yi RBDA lahachuri pia ni ayɔbu (yini) hali ni (ata) puuni, di wuhiri ni tiɓgan yaƙa niriba ban za zaani tiri bihi dɔyim lahibali bee dɔyiridabisili gban kalinsi nti kpamba ban su bihi dɔyiridabisili gban sabbu, bakɔi puuni dabisili sheli be ni mi di yela. Di zan ti bihi shikuruti kpamba ni hali alaafee tuma kpamba nti pahi payidɔyiso tɔyindiba. Bohigu maa nyemi, amaa, zan chan saha wula ka lala niriba ɓɔ ni tooi doɓi tɔyino ɓɔ ni tuma.

Dɔyim Sabbu Soya

Zan yi GCA yayili ayɔbu (Anahi) mini RBDA yayili pia ni apɔin (yini), laamba n-su bihi dɔyim sabbu zuƙu. di tuma ni be niƙli be ya boɓili be ni dɔyi bia maa tuma duu sheli be ni booni dɔyim mini kpibu sabbu shee. Karachinima ban be ni sabiri maa n-tu ni be wuhi bihi laamba dinkam tu ni di beni ka kani zaa. RBDA yayili pia wuhiya ni di tuma ni be be tiɓkpaɓi boɓa kam puuni. Lahabali sheli be ni

bɔra zaŋ chaŋ dɔyiridabisili sabbu ŋɔ polo nyɛ: yuli, doo bee paya, dabisili ni luɣ'sheli bɛ ni dɔyi bia ŋɔ, bongbaai shehiranima ni ba ŋɔ mini ma ŋɔ y ani nyi sheli (bɛ yi mi).

RBDA yayili pia ni apɔin (ata) mini yayili pishi ni yini wuhiya, dɔyiridabisili gbaŋ nyela bɛ ni tiri sheli yoli zaŋ yi bɛ bɔbili polo ŋun sabira sani, di yi niŋ ka lala bia ŋɔ na bɛ yayi chira pia ni ayi. Lala saha ŋɔ yi ti yayi, di beni ka baŋ yɔli nyaana gba ni tooi sabbi bɛ dɔyim gbaŋ, amaa zaŋ kuli chaŋ yuma anu saha o dɔyim nyaana kɔnko. Lala dɔyim sabbu ŋɔ nyela din bɔri dɔyin'sabbu kpɛma maa sayiti, kahigibu din bɛ yel'sheŋa din che ka o yɔli nyaana maa, nti pahi layiri yɔbu, RBDA yayili pia ni apɔin (anii) mini awɔi ni yeli shɛm. Dɔyiridabisa sabbu n yi tooni dabisa gba pa bin yihi sheli. Amaa, ŋɔ yɛn dolila sɔ kɔnkɔba ka mali binbɔra din galisi. (ŋmahinli, kamani shehira bɔbu).

Di zaŋ tum tuma, wayilim zaŋ chaŋ dɔyim mini kpibu tuma duri ti tiŋgbani bɔbba nyela din tayiri laamba, dibahibahindi ti tiŋkpansi la, ni bɛ sabbi bɛ bia dɔyim gbaŋ. Laamba sheba beni n ku tooi nyan saha bee liyiri zaŋ ti gɔrim din bɛ dini. Yaha, sabbu shee yɔri bɛ yi yɛn yaali niŋ gbaŋ sheŋa ni, zaa nyela bin bɔri sheli sabbu maa shee, ka di che ka di niŋbu tɔm kpaŋsi. Laamba sheba zorila sɔ'sheŋa o ni yɛn doli sabi lala gbaŋ ŋɔ, kamani ban bi chaŋ shikuru.

Di yɛn che ka lala muyisigu zɔ, ban yɛn tabi sɔŋ ka lala tuma niŋ nyela ban bɛ ti yanima ŋɔ sɔŋsi zaŋ chaŋ di sabbu soya. Nambɔyɔ maa nyela, bɛ tooi zooya ka bɛ yelibɔra din ni tooi che ka bɛ gindi bɛ tiŋkpansi ni. Lala ŋɔ zuɣu, dɔyim sheŋa gariya ka bɛ bi mi, ka nyɛ din bi sabi. Niŋdi sheŋa din lahi pahi n-nyɛ, bɛ tiri dɔyiridabisa gbaŋ di na yɛn tudi tuma. Di nyela din ni tooi tum tuma yuuni pulini ka di layiri nyɛ kɔbishii ni pihinu. Di tiri laamba saha pɔi ka bɛ bɔ dɔyiridabisa gbaŋ maŋli nti bɛ bihi.

Di zaa yɔli, yelimuyira sheŋa zaŋ chaŋ dɔyiridabisili gbaŋ polo na kuli nyela din niŋda yana. Dina n-nyɛ sahasaha gbaŋsibiriba ŋɔ tooi fari niriba nti pahi dɔyiridabisa gbaŋ sheŋa be ni yo amaa ka be bi tibali. Dɔyim mini kpibu sabbu sayiti tuma du'zuɣu yingɔ tali din zaya nti Gana ka be Ankara kɔ mini di tibu n di nuu zuɣu dihibu nti tuma du'zuɣu ŋɔ kɔnkɔ gba pahi nyelimuyira maa ni. Bahigu, yɔri karili din be dɔyiridabisa sabbu ŋɔ puuni na nyela ye'l'kpeeni.

Babitali puhigu

Zaŋ yi RBDA yayili pishi ayika (ayi), doo yuli ni tooi sabi niŋ bia dɔyiridabisili gbaŋ ni di yi niŋ ka di nyela o mini bia ŋɔ ma n sayi ti. Lala nira ŋɔ ni tooi lahi yeli ni ŋuna n-su bia di yi niŋ ka o sabbi gbaŋ din yen yina sabbu duu ŋɔ ni.

Di tuma biɛhigu puuni, nambɔyɣu na kuli beni saha kam ka dabba tooi zaɣisira ni ka bia ba'dɔyirɔ n-nyɛ o. Din zooi, be ka nia nti puhi ka be bɔrili bee ka ku yiko din ni tooi di talahinima. Di dalirinima ni tooi nyɛ dabiɛm, bilim, hankali biɛri din be o 3ineli ni bee liyiri kalinsi din ni tooi sɔŋ ma maa mini bia ŋɔ.

Di yi niŋ ka be bi ban b ani nyɛ sɔ, lala dabba ŋɔ tooi zooya ka be ku tooi ti bia yuli bee m-pahi bia yuli tibu soya (yulima kahigibu zaŋ jendi yuli tibu ŋan dɔ zuɣusaa). Din lahi pahi, ka nyɛ talahi, be mɔŋla lala bia ŋɔ ka o ku tooi baŋ o piligu. Domisi lal milinsi ŋɔ nuu timbu din nyɛ talahi zaŋ chaŋ bia ŋɔ zoosim polo, ka di che ka o zooi o maŋa.

Pa chenti ma kɔŋkɔ ni o tahi fukumsi nima zaŋ jendi bia wumsibu di yi niŋ ka o ba dɔyirɔ ŋɔ zaɣisi ni o sayiti ni bia maa nyela o dini. Ma tooi be lahi nyɛri sɔŋsim zaŋ chaŋ liyiri polo din yi ba ŋɔ sani n agba, ka di kpaŋsiri ma mini bia ŋɔ fara tali.

Di mali namboɣu, pabyiba bela ban be lala ɛ puuni m-mi ni be ni tooi nya sɔɛsim be 3i3iinitaba sani, dibahibandi nanima mini adiini kpamba, nti pahi tingbani yeli ka di zani nima sani (ɛmahinli, 3ineli bieɛ'sun) be ni tooi nya babitali mini lay'dili sɔɛsim. Amaa, bizihiguni yihibu, nti pahi vidihili 3iri ka manima ɛ mini bihi tooi nyera saha kam, nyela din daliri sheɛa din che ka manima be tooi bɔri sɔɛsim.

PAHIGU MINI TɔXINO ZAɛ TUM TUMA

- Timya laamba lahabali zaɛ chaɛ barina sheɛa din be bihi yuya piibu ni, din ni tooi che ka be mali zaɛ'bie tali pariba.
- Kpehimiya sabiilanima bieɛhigu ti shikuriti ni ka di sɔɛ yeligi dɔyim sabbu baɛsim nti pahi zuliya ban pɔra lihi3em.
- Kpaɛsimya laamba zaɛ chaɛ bihi dɔyim sabbu polo (shehira kamani, n wuhiriba di ninviela).
- Teemiya laamba ka be sɔyiri' sun ti be bihi dɔyiridabisa gbana.
- Kpaɛsimiya shikuriti mini alaafeei tum tumdiba ka be teeri bihi ban ka dɔyiridabisa gbana.
- Chaliya ka ban sabiri gbana ɛ ka be mi be tuma ni nye sheli zaɛ chaɛ be sɔɛsi laamba ka be naari dɔyiridabisa gbana ɛ.
- Kpaɛsimiya laamba ka bɔ sɔɛsim ban sabiri ɛ sani be yi mali muɛisigu dɔyiridabisa gbana ɛ naabu polo.

- Gbaamiya shaawara ni yeli ka di zani nima ka di che ka yori ka dɔyiridabisa sabbu shee bee dii kuli beni ka di lee pora ka sɔkam ni nyaɗ.
- Timya yel'ɓora din niɗ talahi (daadama/layiri) nti dɔyim mini kpibu sabbu tuma shee.
- Cheliya ka dɔyiridabisa gbana zuy dihibu tali ka luyuyini.
- Gbaamiya shaawara zaɗ yi nachimba mini niɗkura puuni, dibahibahind ti tiɗkaɗsi puuni niriba mini laamba, zaɗ jendi lani talahi nima zaɗ'sun tali.
- Baɗsimiya bi'pala zaɗ jendi be ni yen taɗi be maɗa ka paɗ'puhi sheli be ni jei nti pahi daɗ gbibbu.

Yayili Ata: Bihi hachinima zaŋ jendi bihi, ni gbaai ti mini doo daŋ kundi

Saha ɗo zalikpan'pala:

- Gbaŋsabila fukumsi zaligu zaŋ chaŋ bihi hachinima mini bieħ' suŋ (ACRWC): lahibachuri pishi ni yini
- Gana zalikpana buku (CG): lahibachuri pishi ni ayɔbu (ayi), pihinahi yinika (ayi), kɔbishii ni pisopɔin ni ayi (c)
- Gana bihi zaligu (GCA): yayili pia ni anahi
- Gana bi'bielim zalikpani (CC): yaya pia ni anahi, kɔbiga, kɔbiga ni yini, kɔbiga ni awɔi, kɔbishii ni pihiyɔbu ni awɔi
- Tiŋgbani so'kɔba zaŋ chaŋ bihi daŋ doo kundi naabu Gana puuni: gbaŋ pia ni anu
- Bia mini daŋ bieħ' suŋ zalizu: gbaŋ pia ni ata.

TƆXIND

Hachinima din gura ka tayiri 3ineli mini kali tuun' bieri

Lala bihi hachinima ɗo do ACRWC lahibachuri. Pishi ni yini ka CG lahibachuri pishi ni ayɔbu(ayi) mini pinahi yini ka(ayi) kpaŋsili. Di tiri shahira ni bia di di wahala zaŋ jendi be yanima yeħ'tumsa bieri din yen sayim bia maa niŋgbuno bee zuɣupuri bee o bieħ'suŋ. Lala zuɣu, Gana tiŋgbani be sayiti lala yeħ'tumsa bieri ɗo, dibahibahindi be pili bee taada.

Tingbani Yili Nanima tuma

Zaɗ yi CG lahibachuri kɔbishii ni pisopin ni ayi (c), di 3ila Gana kpaɗbaliba, Nanima, ni toon'daan nima layingu, ni be kpahim kali tuun'sheɗa din niɗda Gana, ka baɗ di puuni sheɗa din nye zaɗi' bieri ka yihili.

Di Nambɔyu nyemi, di tooi beni ka di pa kpambaliba, Nanima ni toondaan nima zaa gbaabu Gana puuni. Yeltɔya kɔnkɔba n-nyeli zaɗ jendi yeltumsa dini n-nye zaɗ' bieyu. ɗmahinli, na' sheba zaɗisi bihi daɗ doo kundi, ka nyeli ka di nyela yum zaɗ ti bia, amaa ka na'sheba mi sayi ti li ka di nye be taada. Din zuɗu, kali tumsa'bieri na kuli niɗdi mi Gana ɗɔ luɗishɗa, amaa ka ka sheɗa puuni.

Bia dan doo kundi chebu

Dimini tingbani nanima duu niriba ɗɔ ka gbaari yini la, Gana tingbani kpuyila yayili zan chan bia, dan kundi ni mirisi ti doo zaɗisibu. Zaɗ yi GCA yayili pia ni anhi (yini) yliya, ni be di mirisi bi'so nti doo. Pahigu, tingbani so'kɔba zaɗ jendi bia dan doo kundi chebu Gana puuni, din daa pili yuuni 2016, nia nyela di kari bia dan doo kundi Gana 3ineli puuni zaɗ chaɗ yuuni 2030 (yulima gbaɗ pia ni ata puuni).

Di zan tum tuma, bia, dan kundi ni mirisi ti doo nyela din na kuli ninda Gana puuni, dibahibahindi ti tudu bɔba ɗɔ na. zaɗ yi UNICEF nima sani, bihi ban daɗ doo kundi nyela miliyon dibaayi Gana puuni (laasabu gbaɗ zan chan bihi dan kundi: Gana, yuuni 2022). Di buyisibu, bia yinc bihi anu puuni nyela ban kuni dabba ka na be paai yuun'pishi ayika. Ti Gana tudu yayili ɗɔ, hali di nyela bi'yinc bihi ata puuni. Bi'sheba gba nyela ban kuni dabba ka be Yuma nyela pia ni anu, amaa din dii be tooi niɗda.

Doo kundi Yuma

Talahi sheli din jendi bia, dan doo kundi mini mirisiti doo nyela bihi Yuma. GCA yayili pia ni anahi (ayi) zalila yuun'pishi ayika di yi kuli be galisi. Lala Yuma na dolila tinduya ni boba doo kundi yelibora, kamani ACRWC lahubachuri pishi ni yini puuni.

Namboyu maa nyela, lala yma din kuli be galisi na pala be ni mali sheli tumdi tuma saha kam. Dibahibahindi ti taada mini adiini pay'kpuyibo nima, bihi dibahibandi bi'puyinsi tooi nyela yuun'pia ni ayi zaŋ chani pia ni anahi. Daliri yini din beni nyela ti ka nit u ni o paai yuun'sheli poi ka kuli doo ti kali bee adiini pay'kpuyibo puuni, zaŋ ti payiba beedabba. Hmahnli kamani, ti musilinsi dadiini puuni, bipuyinsi nyela ban bi balaga ka sayi doo kundi di yi ti niŋ ka be nyeri be pay'tali. Din pahi, doo kundi bee paya kpuyibu ka a yuma na pora nyela be ni kpaŋsi sheli ka di ni tooi tayi bipuyinga ka che pagorisigu taya din be paya zuyu, o yi na ka doo yili. Daliri din pahi nyela, kali bee adiini doo kundi dii ka ninneesim yel' bora di yi nin ka doo maa mini paya maa yuma pun sayiti vihigu. Asɔri pay'kpuyibo nyela din be di ko, yel' bora kamani asɔri zaligu shehira (di pay'kpuyibo shehira gban) poi ni be asɔri amiliya.

Doo kundi Sayiti

Talahi sheli din pahi zaŋ jendi bia, dan doo kundi mini mirisi ti doo, n-nye bia maa yi bora. Zaŋ yi GCA yayili pia ni Anahi (yini), di be niŋ ni bia kuli doo ka di pala o borima. Lala zuyu be sayibu nyela bin borigu. Amaa, bia ni tooi sayiti doo kundi di yi niŋ ka nye yuun' pia ni ayobu zaŋ chana. Din boru yila CC yayili pia ni Anahi (a) ka CC yayili kobiga ni yini kpaŋsili, din sayiti ni bia donibu ka o na be paai yuun'pia ni ayobu nyela tuumbietumdigu tuma, hali bia maa yi sayiti li. Yaha, bia sayibu nyela din yen mali yaa di yi niŋ ka di pala yaa n-3ini o zuyu bee di nyila yohim. Din boru dolila CC

yayili pia ni Anahi (b) puuni na, ka CC yayili kɔbiga zani nti li, ka di wuhira ni pay'kpuyibo din niŋ lala soli zuɣu pala doo kundi soli zuɣu. di be sayiti be laamba ni be tum m-birigi bihi maa ni bɔri sheli ka di nyela be zaŋla ban ni bɔri sheli n-tumda, dibahibahindi, di yi niŋ ka bia nyi ŋun na be paai yuun pia ni ayɔbu. Din bɔŋɔ nyela din be dɔni nti GCA lahibachuri pia ni anahi ni wuhi shem. di nyela be ni yen zaŋ sheli pahi laamba biebigu fukumsi zaligu din kani din yina CC lahibachuri pia ni anahi (c) puuni na, ka din zuɣu che ka di nye yɔli.

Di zaŋ tum tuma, nti pahi Gana puuni kamani tiŋgbani sheŋa, adiini mini taada doo kundi nyela layim gbaai nti paya maa mini doo maa daŋ. Laamba n-yen pii nti be bihi, din tooi zoi nyela bipuyinsi, be ni be bɔhi be n-nye be hankali ni nye sheli ka di yelimaŋli pala be sayigu ni.

Dinbɔŋɔ mali kahigibu, kamni din pahi, ka di nyela laamba be yuli nya bee n-kpuyi bihi ninmɔhi ka be nye ninvuyi sheba ban mali hachinima mini hankali sheli ti be manmaŋa. Din pahira, laamba tehirimi saha sheli kam ni be tumdimi doli be bihi ni bori shem. Zaŋ yi fara zuliyanim' ni, dihitabili kamani bia maa yen kulila liyirinim' zuliya ka di zuɣu ni tooi che ka be nye gbubiri'sun, nyela talahi zaŋ ti laamba n-gari bihi shikuru, ka kpaŋsi di yi nyela bipuyinga. Saha sheŋa, laamba gba mali dihitabili ni be ka piibu nayila o zaŋ o bia ti doo ka o yuma na pɔra. Hali di yi nyela be zuliya mini be dɔyiriba biebigu zaŋ yi asadaachi sheli be ni nya, bee n-labisi daŋ jilima na, doo yi mirisi dɔni be bia ŋɔ yaaŋa.

Dibahibahindi nyaana yeltɔɣa ŋɔ, "kali dɔyirili" nyela laamba mini/bee 3ineli nima tooi mali pari bi'sheba ban be di puuni. Dimbɔŋɔ wuhirimi bia maa nyirila varisigu ka mirisi n-sayiti lala niriba ŋɔ zalikpana din be yi kootu ni na, ka be ku tooi yihi bibiehi nima ŋɔ polo ni.

Alaafee mini Bɔmma nuu Timbu

Bia doo daŋ doo kundi mini mirisi ti doo tooi malila nuu tinbu ni barina sheŋa zan ti bi'ɔ be nin lala, hali zaŋ yi o daalaafee mini bɔmma polo. Di nambɔyɔ maa nyemi, laamba be tooi mi bee n ka zaya ni dina ka nyela 3ineli puuni muɣisigu. Hankali miligibɔ, shikuru yibu, ni bibil'puli nyela din yɔli. shihuru yibu ni tooi nye daliri ni barina zan ti bia doo daŋ kundi mini mirisi ti doo. Bibihi ban niŋ puya, nyela ban biebigu mini hankali na be zooli. Di bahigu, be mini be bihi ban na be be puyani ni tooi nya alaafee muɣisir'kpeeni kamani dɔyim damli, dɔyi ka saha na be paai, nti pahi dɔyi ka di kpi. Pahigu, shikuru kalinsi zaŋ ti bi'sheba ban kuli dabba wuhiya ni be ku tooi mali pahigu zan jendi daŋ maa ariziki polo dabisa din na yin kani. Dimbɔŋɔ cherimi ka be dimma be be yidaannima zuyu, ka kpaŋsiri fara, dibahibahindi di yi niŋ ka doo yili maa sayim ka bibila maa mini o ma dibu 3i ma ŋɔ zuyu kɔnko.

Tuumbe' tali samyoo

Bihi, daŋ dookundi ni mirisi ti doo gba malila samyoo zaŋ ti ban tumdi li. CC yayili kɔbiga ni yini puuni wuhiya, ni ninsala kam ŋun layim bia ka o na be paai yuun'pia ni ayɔbu malila sariya karibu samyoo din nye be zaŋ o nin jariyaari duu ka mani yumaa apɔin di yi kuli be yuugi. Lala n-nyeli, mirisi ti doo, ŋma 3iri niŋ gbana puuni, bee n-yeli yeltɔya din nye 3iri zaŋ jendi doo kundi polo nyela taya, zaŋ yi CC yayili kɔbiga ni awɔi ni kɔbishii ni pihiyɔbu ni awɔi ni wuhi shem, ka di ni tooi ti samyoo.

Di nambɔyɔ maa nyemi, niriba pam, dibahibahindi ti tiŋkpaŋsi din be Gana tuduu polo ŋɔ na, be mi tiŋgbani maa zalisi din guri ka tayiri bihi zaŋ chaŋ daŋ doo kundi mini mirisi ti doo zuyu. di zuyu, be bi mi tuum'beri samyoo ni nye sheli. Din pahira, zaligu gbaŋ din tayira be tooi mali tumdi

tuma saha kam. Niriba bela ban mali bihi dan ti doo ni mirisi ti, bee η kpaηsirili n-nyeri di fukumsi samyoo. Shehira b̄origibu bee yihibu nti pahi yelt̄o'shehira nyela tuun'kpeeni zaη chaη lala ηo polo, ka mani fukumsi zaligu kpaηsiriba ni ka gulinsi pam mini be mi soya la.

Sayiti

Gana t̄ingbani bori ni di tuhi kaya ni taada sheηa din mali barinanima dibahibahindi bihi, doo dan kundi ni mirisi ti doo. Zalisi mini mara zalibu kpeηo n-wuhu lala. Lala n-nyeli, t̄ingbani ηo lahi mi din be fara mini tumberi tumbu sunsuuni. Dimb̄oηo, nti pahi din pun beni, zaη yi din bihi ni bieη'sunη zaligu (p. 13) puuni. Din pahira, Soya pam yina ni di s̄oη Gana nia din nye ni di fa bihi bahi zaη jendi doo dan kundi mini mirisi ti zaη chaη yuuni 2030.

Amaa, lala niyanima ηo ku pali di yi niη:

- Ka mara mini zalisi sheηa di piun beni be tumdi tuma ni venyela saha sheli kam kamani pump̄oηo,
- Yelib̄ora mini soya din yen che ka di tuma tumbu ηo yi kani,
- Ka layim gbaai venyala yi ka t̄ingbani kpamba sunsuuni nti pahi 3ineli tumdiba, dibahibahindi zaη jendi gulinsi, soηsim ni labi b̄o bieηigu nti bi'sheba bee danη'sheba lala ηo ni paai.

PAHIGU MINI T̄OXINO ZAη TUM TUMA

- Neemiya Gana zuliya kpamba mini nanima zaη kpa barina sheηa din be bibila mirisi kuli dooyili.

- Bɔlima tingbani na'kpamba ka be yina ti layim zani n-zayisi bihi, doo dan kundi mini mirisi ti doo ka che ka be yaandoliba zaŋli n-tum tuma.
- Layimiya zuliya mini adiini kpamba ka be ti zali zaligu din yen ku bihi, doo dan kundi mini mirisi ti doo ka gbuni kpalanzuya ni tingbani niŋkura ka be soŋ ka di nye naba zani.
- Zalimiya paya kpuyibu zalikpana nti zuliyanima mini adiininima ka di ko n-nye soli.
- Kpaŋsimiya Yuma tarisi zaŋ jendi doo kundi nti sokam.
- Baŋsimiya niriba, dibahibahindi laamba mini bihi sunsuuni, barini sheli bihi dan doo kundi mini mirisi ti doo ni mali zaŋ chaŋ di daalaafee mini biɛhigu polo ni di zaligu dibu ni nye sheli.
- Timiya sokam lahibali zaŋ jendi zalikpaŋ sheŋa din beni n gura ka taɣiri bihi zaŋ chaŋ dan doo kundi minimirisiti doo.
- Timiya bihi mini laamba yaa ka yara ka tahiri ban mirisiri bihi tiri doo toon' daanima sani, ni di barinanima ni nye sheli.
- Kpaŋsimiya nanima ni sokam ka be yihiri ban tooi zandi bihi daŋ ti doo bee m-mirisi ti doo polo ni bibila goɓibu, n-ti zaligu kpaŋsiriba ka zaligu ni tooi diba.
- Soŋsimiya bi' sheba be ni mali tiri doo ka o na pɔro bee m-mirisi ti doo ni bibihi goɓibu balibu kam ka be ni tooi yihi ban niŋba laa maa polo ni ka zaligu diba.
- Kpaŋsimiya zalkpana yili nima ni zalkpan'kpaŋsiriba ka be mali zal'sheŋa din pun beni n guri bihi ni bihi doo dan kundi nti pahi bihi mirisi ti doo ka di tooi zaŋ tum tuma.

- Bolimiya yeli ka di zani nima ka be bo binbora zaŋ jendi lala niriba zaligu dibu polo nti pahi biɛh'suŋ bo n-ti bi'sheba be ni mirisi ti doo bee daŋ zaŋ ti doo ɲo
- Kpaŋsimiya tiŋbani kpamba ni iɛhigu asanzalinima zaŋ jendi layim gbaai n-tuhi kari bia dan doo kundi mini mirisi ti doo.
- Teemiya kalinima mini adiini kpamba nti pahi politisa nima ban kperi zaani zaligu fukumsi nindiba mni tuunbe tumdiba sunsuuni ni be bi che ka zaligu di tuunbetumdiba ɲo nyela tuumberi taali.

Yayili Anahi: Bihi hachinima zan jendi bihi zubu

Zalikpan pala:

- Gbaṅsabila fukumsi zaligu zaṅ chaṅ bihi hachinima mini bieḥ' suṅ polo (ACRWC): lahibachuri pihita yini ka
- Gana bihi zalikpna buku (GCA): yayili ayɔbu (ata)
- Gana ninsalinima zubu zalikpani (GHATA): yayili yini, ayi, ata, anahi, anu, ayɔbu, awɔi, pia ni yini, pishi ayika, pihita ni apɔin

TOXIND

Hachi Gubu zaṅ Jendi bihi zubu

Lala zalikpani ḡɔ be lahibachuri ni. ACRWC lahabichuri pihita yinika (yinia) puuni, ka GCA yayili ata ni GHATA yayili ayi zani ti li. Di tayiri bihi ka cheri kɔhibu kamani biṅkɔhira la zaṅ ti nira kam, hali ni be laamba, bee ban su be fukumsi ka di nyela be yurilim ni bee yoodara ka be niṅ ba.

Ninsalanima kɔhibu, mini bihi zubu, nyela din kuli nye yelimuyisir' titali ti Gana bɔbili ḡɔ na, tiṅgbana puuni mini di tintarisi zaa. Gana gomnanti fukumsi kpambala ḡun su salo, bihi ni 3ineli bieḥ'suṅ gubu wuhi o nia zaṅ chaṅ o tuhi kari ninsalinima zu n-kɔhi Gana ḡɔ yuuni 2022 zaṅ chaṅ 2026 (p. 2) ni *'Gana ḡɔ n-nye pilli shee, ni sɔdaa, ni bieḡigu shee dabba mini payiba ni bihi nyari fukumsi bieri zaṅ jendi fukumsi tuun' kpema mini maṅa kɔhibu bee zaṅ maṅa pa tahipɔṅ daabilim*

ni be.' Dini (p. 3) di lahi wuhi ni vaabu pihiyobu kobiga puuni bihi ban be nyɔŋni volta kuliga yayi n-tumda zaa nyela ban daa zaŋ yoodara mini kiŋkansi zu sheba chaŋ.

Bihi Zu N-kɔhi kahigibu

Zaŋ yi GHATA yayili tuuli zalikpana ni, bihi zu n-kɔhi soya ni nyɛna n-nyɛ: Tuma kpuyibu yoodara, yolim gorim, daabilim bee a tɔhigi bia ŋun na bi paai yuun' pishi ayi ka. Ni zaŋ tahi luya pam, kamani zaŋ ti kɔhibu, zaŋ paŋ zaŋ zali tuma tumbu zaa nyela ti ni boli sheli bia zubu din dee yi nyɛ yoodara soya ka a zaŋ yɔhim o. GHATA zaligu yayili anu neeya wuhi ni yɔhim gɔrima ŋɔ ni tooi nyɛ paasinja loori bee maŋmaŋa loori kperili, tiŋgbanni, bee pɔhim zuɣu, bee kɔm ni. N-lahi pahi, di bi kpa ni lala niŋsim niŋla Gana bee di tintarisi. Di mii bi kpa ni di nyela balima, bee kinkansi, bee yɔhim, yoodara ka be zaŋ sabi bihi maa nina ni n-zaŋ ba ti tumdi kinkansi tuma bee hali n-kɔhiba. Bia zubu ni tooi niŋ ka di nyɛ bia maa yurilim bee ka di pa o yurilim ni o fukumsinima.

Gana ti tooi nyɛ bia zubu tumtumsa ŋɔ luya pam ni yela pam ni:

Bihi pam beni ka be zuba be yanima nti bahi kulipali tinsi ni ni be gbahiri zahim, dibaabahindi Volta kuliga yayili. Di ni, ban niŋdi ba yoodara chani ni ŋɔ nyela ban mɔndi be ni kuli yen niŋ shem ka be mulichi nuu tɔ be noli. Lala bihi bi' sheba ban zu n-chaŋ ŋɔ nyela ban tumdi tuma hawa gbaliŋ luy'sheŋa polo din mali barina. Be naan yi chemi ka lala bihi ŋɔ yihiri zahim balibu ban be be awule lansi puuni, ka viligiri lansi mihi din gɔhi ti'wula. Bihi ŋɔ nuhi n-tooi tumdi lala tuma ŋɔ. Saha pampam ni, be bi vihiri pɔi gba ni be nya bihi ŋɔ mi kɔduyili bee be 3i. Di ni nayi nyɛ shem nyela, be kɔdili malila anfaani zaŋ ti be zahim gbahibu, lala zuɣu be bɔrila lala. Hali kulipali tinsi pam beni ka be ŋmari bihi zuɣuri niŋdi kulisi ni dama be tila yid ani bia 3im ni tooi che ka be nya zahim pam n-gbahi.

Gana ɗɔ, be tooi zuri bihi n-ti diri tiim ka maani tiɗbana, ni kookoo puuni kɔbu, ni bee hali n-niɗ yinsituma ni. Bipuyinsi, bihi ban yi fara zuliya ni, bi'sheba laamba ni che n-labi nti pahi kpibisi ban nyeri sɔɗsim be daɗ sani nyela barina zaɗ jendi lala ɗɔ polo.

Bi'kɔhigu Gana puuni nyerila kpaɗsibu din nye 3ineli ni daabilim yala, nti pahi kali din nye bia be zaɗ ti wumsibu o daɗ so sani. Yelimaɗli, bihi be zoora be laamba sani, nayila be doɗiba sana bee be ni mi sheba. Laamba zan bihi n-niɗ sheba nuuni nyela din yoli. dimboɗo cherimi ka bihi zuba niɗ alaha, dibahibahindi tiɗkpansi din be boɓa ɗɔ, ka be zaɗdi bihi chana luɗ'sheɗa, ka di ku nyela 3iri alikaulinima ka be tira n-jendi be dahinsheli aliheirinima, bee hali n-daba be fara laamba sani. Bi'sheba laamba tooi daariba ni be chaɗ bo liyiri fɔna ni bee tiɗduya ka di sɔɗ daɗ maa. Sheba gba yi be tiɗkpaɗsi ni tahima zaɗ chaɗ be bieɗ'suɗ polo. Din yoli di zaa ni nye alikaulinima lɔbu, kamani bihi goɗi yori zaɗ ti be daɗsi, amaa lala be tooi niɗda. Ashee, be zurila bihi ɗɔ, bilimtali, be dahinsheli, ni din dii gam sariya, be nyavuli.

Poloni Yihibu Tali

Ŋun kam nya bihi zuba shahira bee m-mali di lahibali tumi ni o yihili polo. Be yihili polo ni tooi tahi zaligu dibo bee jariyaari duu kpebu (di yi kuli be yuui chir'pia ni ayi), bee dibaayi maa zaa. Ŋɔ nyela din doli GHTA zalikpana yayili ayɔbu puuni.

Di namboɗu maa nyemi, Gana niriba, nti pahi luɗu niriba, nyela ban ka zaɗa ni bihi zuba poloni yihibu. Be sheba zorila dabiem ni ban zura ɗɔ ti niɗba gamo bee n-zori ni be ti tum ba tuumbieri. Be sheba be je ni be nya wahala sheli din be di polo yihibu puuni (saha wayinli guhibu, bohisu labi bohi, ni din pahi) bee bi'sheba be ni zu ɗɔ hachinima ti 3i be zuɗu, saha be ni tooi cheri be yulibu

niñdi ban yihiri zuriba ñɔ poloni. Sheba na kuli be mi be ni yen nya so, lala ñɔ yi tiniñ. Niriba bela be yara tiri bi'sheba be ni zu ñɔ, dama be bi mi ni bihi ñɔ bɔri soñsim bee n-nya ka be hachi ka be zuyu. Bahigu, fukumsi shukpeeni zañ jendi bihi zubu poloni yhibu milinsi kalinsi na galisiya pam.

Poloni Yhibu Soya

➤ *Ñuni n-ni tooi yihili poloni?*

GHTA yañili awɔi puuni, sokam ni tooi yihi bi'kɔhigu poloni: niñvuyɔ so ñun mali di lahibali bee be ni zu so. Di yelimañli, di yi nyela be ni zu so maa nyela bia, so kamani o zo ni tooi belo bee n-soñ o.

➤ *Luyudini n-nye di polo yhibu ni?*

GHTA yañili ayɔbu wuhiya ni din tooi yi polo pirinsi sani, tuma duu din zan ti daadama hachinima mini sariya karibu, 3ineli bieħ'sunɔ bɔ nti nima. Bieħiguni zaligu soñdiba, bee sabiila 3ineli layingu din mali dihitabili. GHTA yañili awɔi pii shehira ni be doli tuma duu din be ni zu so ñɔ be(hali di yi nyela saha bela ka o yin be dini) bee ñun zura ñɔ ni be sheli bee zubu ñɔ ni niñ luyusheli.

Pirinsi duu bɔbu niñ alaha, pañibu m-bɔñɔ zañ ti be benibu ti tiñkpañsi ni, tiñgbani tuma duri din pahi bɔbu shee din nyela di mali wahala. Di daa yɔli, fukumsi tuma zañ jendi daadama hachinima mini sariya karibu n-ti pahi 3ineli bieħ'sunɔ bɔ nti nima malila ban za be zaani ti tuduu bee ti tiñkpañsi ni, be nyela niriba ni dii be mi sheba. Niriba pam be mi gba ni ti ni kali tiñgbani tuma du'sheħa ñɔ gba nyela anni tooi zañ bihi zubu lahibaya tahi. Be yi di mi, bi naanku tooi nya be bɔbu shee gɔrim liyiri. Tangali mi'kpeeni gba kani n-nye yɔli ka bihi zubu lahibaya ni tooi yipolo. Din pahira, tuma duri maa mañmañ ka binbɔra kpema di yen soñ n-vihi di lahibaya zuyu. Di bahigu,

be tooi yeri ban zaŋdi di lahabaya na ni be ka be ni yen niŋ shem ka wuhiba bahi Zineli sabiila layingunima ban mali niŋmɔhi be tiŋkpaŋsi ni.

➤ *Bɔ n-tu poloyibu?*

Kamani tuumbieri taya kam, di niŋ talahi ni lahibali kam din be din niŋ puuni, saha dini, luyudini, wula ka di niŋ, ŋuni n-niŋ ni ŋuni ka be niŋ. Di yi niŋ ka lahibali ti pirinsi, piringa maa yen danmi vihi ŋu n tiri lahibali_ŋɔ ni ŋun kam pahi di puuni, kamani shehira dira, din yi GHTA yaɣili pia ni yini ni. Lahibali kam yen sabimi niŋ kundu ni, ka yaali nti be ni zu sɔ ŋɔ.

Di n ambɔyɔ maa nyema, pirinsi tuma duri din be ti Gana tuduu yaɣili ŋɔ dii yi ka bieħ'sun shee din che ka be ni tooi vihi bi'zura ŋɔ kami bia-zɔ simɔ tali din gba ni tooi liri be daashili. Pahigu, pirinsi bela n-bɔhim lala vihisi ŋɔ niŋbu. Be pam bi mi be ni yen gbubi bi'sheba be ni zu ŋɔ shem, shehira sheli din tu ni gu nti pahi be ni yen sabili shem sɔŋ ka di ti tooi di sariya kootu ni.

Di ni Tahiri Sheli na

➤ *Zaŋ ti bi'sheba be ni zu*

Bi'sheba be ni z utu ni be mi be hachinima zuɣu, alaafee bomma tibu di yi kamaata, ka zaŋ ba niŋ gulinsi shee be yi bɔra gulinsi. Zaŋ yi GHTA yaɣili pia ni yini puuni, di nyela talahi ti pirinsi ni be yeli bihi maa di nit u shem ka sɔŋsi zaŋ chaŋ di polo. Zaŋ yi GHTA yaɣili pishi ayika puuni, bi'zura gba malila hachi ni be nya sɔŋsim zaŋ jendi be labi zooli mini be bieħigu puuni labi kpe. Di ni tooi nye liyiri sɔŋsim din yen kpaŋsi be bieħigu. Lala n-nyeliin kamani tabiibi sɔŋsim gba beni, ŋmahinli, tuma nyebu bee baŋsim pariga bɔhimbu zaŋ yi di nyaana. Di layimbu zaa, buyisibu kam kpuyibu tu ka di dolila bia maa ni bɔri sheli.

Di namboɔyɔ maa nyema, liyiri mini daadam binbɔra kalinsi zuɔyɔ, di niɲ tɔm pam ka shɛli kam, bee tiɲkpan shɛɲa puuni, sɔɲsim zaligu shɛli kani n-tiri bi'zura ɲɔ. Bihi gulinsi shee gba nyɛla bela, ɲmahinli, zaya yini kɔɲkɔ m-be ti Gana tuduu bɔbili ɲɔ na. din zuɔyɔ, labi bɔ biɛhigu sɔya kuli zami n-ti 3ineli saabiila sutura bee ninyinɔ kamani ti tiɲkpan'nanima. Amaa, din bɔɲɔ zaa nyɛla saha biɛla ka saha kam di bi sayiritir' yɛlbɔra din pun beni, kamani di ni nyɛ tuma tumbu mini ku liyiri niɲ di tumani.

➤ *Zaɲ ti ban zura ni ban pahi zubu ɲɔ puuni*

Daadam kɔhigu, ni bihi zubu maɲmaɲa, nyɛla alahichi. Zaɲ yi GHATA yayili ayi, at ani Anahi, ninsala kam ɲun zu o ninsala kpee, n sɔɲdi ban zura ɲɔ, bee n mali bɛ ni zu shɛba ɲɔ tumda mali Sarika fukumsi yumaa anu, di yi kuli bi galisi. Din bɔɲɔ wuhirimi ni di sayiya ni ɲun be dini bee m-be di sunsuuni mali taali. Yɛla m-bɔɲɔ, kamani ɲmahinli, di yi niɲ ka a zaɲ sɔ na ni bɛ ti zu (laamba gba ni tooi niɲ din bɔɲɔ), m-bɔ soya, n-sayiti bee n-zaɲ bɛ ni yɛɲ zu sɔ ɲɔ n-gɔ n-chaɲ, m-bɔ biɛhigu shee, bi'zurigu ɲɔ zaɲ yi luyili kam bee n-sabi bee sayiti yɛltɔya shɛɲa zaɲ jɛndi daadam kɔhigo polo.

Bin shɛɲa din kayiliri bihi zubu zabbu zuɔyɔ Gana puuni n-nyɛ fukumsi zaligu din pun beni bi tooi mali tumdi tuma anti pahi bi tooi che ka zaligu diri ban zura ɲɔ. Di na nyɛla din yoli ni kɔhigɔriba ɲɔ zaɲ bɛ 3ineli tali tiɲkpasi puuni bee bɛ politisa milinsi n-che ka bɛ bahi bɛ fukumsi din di yɛn dɪba. Di namboɔyɔ nyɛmi, lala biɛhigu ɲɔ nyɛla fayari diriba ni kpanɲi shɛli bee yɛli ka di zani nima zaashee. Fukumsi zaɲ jɛndi shɛhira din ku tooi zani n-tum kootu ni (yulimi kahigibu din be *Bɔ n-tu poloyibu*) gba nyɛla din be bɛ ni zilisi shɛba daadam kɔhigo. Din bahindi amaa ka zaa, bɔyilɔri gba be fukumsi zalisi din pun beni, zaɲ jɛndi deebu soya maɲmaɲa ni, ka kɔhigɔriba mali tumda.

PAHIGU MINI TƆXINO ZAŋ TUM TUMA

- Baŋsimiya niriba, bin' sheŋa be ni mali zuru bihi.
- Kpehimiya laamba suhuri ni, barina din be bia zan ti wumsibu daŋ mini zo'nima sani.
- Timiya zamaatu lahabali zaŋ chaŋ bihi zubu talahinima, ni di zaligu fukumsi zaŋ jendi bihi zubu poloni yihibu.
- Kpaŋsimiya tiŋgbani tuma duri ban deeri lahibali zaŋ jendi bihi zubu, ka di yi poloni nti zamaatu ka sokam ban di yela.
- Bɔmya tangali mi'kpeeni sheli bihi zubu lahabali ni tooi ti ka ka yori.
- Wuhimiya tiŋgbani zazaaniba ka be kpaŋsi zo'sili nti pahi shehira layimbu be mini bihi sunsuuni, kamani bi'kɔhigu polo.
- Kpaŋsimiya zaligu fukumsinima ka be mali zalisi din pun beni tumdi tuma din yen gu ka taŋi bihi ka che bi'kɔhigu.
- Bɔlimiya yeli ka di zani nima ka be soŋsi binbɔra n-ti tiŋgbani tuma duri ban che ka zaligu diri bi'zuriba ŋɔ ka lahi bɔ bieħ'suŋ ni maligu n-ti be ni zu ŋɔ.
- Kpaŋsilmiya tuma duri ban labiri bɔri bieħ'suŋ tiri bi'sheba be ni zu, ban nye ban tiriba bieħigu shee, bindirigu, alaafee bɔ n-ti, neenyara, malizani, ni din kam pahi.
- Tuhimiya fayiri dibu fukumsi zalikpaŋsiri sunsuuni saha kam.

YERINTOLI MOLO DAADACABILA

Tuma duu din yen sɔŋ n-moli kundi ɗo ni 3iri lahiba' sheli, din yen kpaŋsi milinsi ni bihi hachinima jilima tibu, salo puuni n-nye, yerintoli daadakabili, dibahibahindi ɗa n-dɔ gbunni ɗo:

YIŊA DUNDɔŋNI TOONTIBɔ YERINTOLI ADAKA TUMADUU - GUSHEGU

FM 94.7 MHz

Yee zaŋ ti ban ka yee

Ban su di fukumsi:

Pan African Organisation
for Research and
Protection of Violence on
Women and Children
(PAORP-VWC)

Ban sɔŋda ka di tumda:

Kinderrechte Afrika e. V.
(KiRA) and German
Ministry for Economic
Cooperation and
Development (BMZ)

TAACHI:

Salo yee duhibu kpaŋsibu

KUNDI ŋ MALI SABBI NIMA

**Pan African Organisation for Research and
Protection of Violence on Women and Children
(PAORP-VWC)**

P.O. Box TL 2153 Tamale
Northern Region/Ghana
+233 5433 05470
paorp.vwc@gmail.com
www.pan-african-paorp.org

Kinderrechte Afrika e. V. (KiRA)

Schillerstraße 16
D-77933 Lahr/Germany
+49 7821 38855
info@kira-international.org
www.kira-international.org

LEBIGIBU

Ŋun lebigi kundi ŋ Dagbani n-nye Mohammed Farihana.

BAN TABI SŊ NI ARIZICHI

Jaamani tuma du zuyu din zan ti tingbani daabilim ni lebigimsim polo (BMZ).
Dinkam be kundi ŋ ni nyela PAORP-VWC mini KiRA tuma kpaŋmaŋa ka ku tooi fa n-leei jaamani
tuma duzuyu zaŋ jendi layim gbaai ni lebigimsim zilima.

© PAORP-VWC/KiRA, 2023

